

SALVATORE M. PERRELLA OSM
RZYM

JAN PAWEŁ II (1978-2005): PAPIEŻ - CZCICIEL MARYI - ŚWIĘTY, O KTÓRYM NIE MOŻNA ZAPOMNIEĆ

Dnia 2 kwietnia 2005 r., pomiędzy modlitwą, bólem i emocjami, nie tylko świata chrześcijańskiego, o godz. 21.37 odszedł do domu Ojca Jan Paweł II (Karol Wojtyła). Został beatyfikowany 1 maja 2011 r. przez swojego następcę i kanonizowany przez papieża Franciszka 27 kwietnia 2014 r.¹. Mówiąc o papieżu Wojtyle, Benedykt XVI przypomniał, że „żaden papież nie pozostawił nam tak wielkiej liczby tekstów jak on”². Z kilku powodów nie jest więc łatwo przedstawić jego bogatego *corpus* doktrynalnego, zwłaszcza mariologicznego. Krótka odległość czasowa od zakończenia pontyfikatu papieża Wojtyły uniemożliwia wyczerpującą i dogłębną analizę zarówno jego pism, jak i dokonywanych wyborów pastoralnych. Gdy zestawiamy to nauczanie z dziełami Jego poprzedników zauważamy wielość i złożoność dzieł papieskich. Posiadają one niezaprzeczalną oryginalność. Stanowi to kolejną trudność w całościowym ujęciu tego pontyfikatu. Posługa Piotrowa Jana Pawła II objęła prawie trzy dekady (1978-2005). Był to czas, w którym wydarzyło się wiele ważnych dla Kościoła i świata. Są to wydarzenia i fakty, które na stałe zmieniły scenariusz historyczny, politycznych, społeczny, kulturalny i religijnych na całym świecie. Była to posługa piotrowa, w której w sposób niepowtarzalny spletały się słowa, gesty, znaki i obrazy. Wszystko to powinno zostać prawidłowo rozszyfrowane i zinterpretowane.

Z nauczania tego umiłowanego i świętego papieża pragniemy *wydobyc* bogate i pod wieloma względami oryginalne wątki maryjne. Wyraża ono bowiem dynamikę *ciągłości* z doktryną, którą ofiarował nam Sobór Watykański II (1962-1965)³ oraz św.

¹ Por. A. Riccardi, *Giovanni Paolo II Santo. Una biografia*, Sao Paolo, Cinisello Balsamo 2014.

² Benedykt XVI, *Wydarzenia, które zachowamy w pamięci i sercu. Spotkanie z kardynałami, biskupami i pracownikami Kurii Rzymskiej* (22.12.2005), „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 280 (2006) nr 2, s. 15.

³ Por. G. Alberigo (red.), *Storia del Concilio Vaticano II*, Il Mulino-Peeters, Bologna-Leuven 1995-2001, 5 voll; R. De Mattei, *Il Concilio Vaticano II. Una storia mai scritta*, Lindau, Torino 2010; zob. także: F. Manzi, *L'evento e lo Spirito. Approcci interpretativi al Vaticano II*, „La Scuola Cattolica” 141 (2013), s. 89-114.

Paweł VI (1963-1978)⁴. Jan Paweł II zaczerpnął z tego nauczania przede wszystkim wymiar chrystologiczno-trynitarny i eklezjalny, zwłaszcza jeśli chodzi o obecność Dziewicy w Kościele powszechnym oraz w Kościołach partykularnych obecnych na pięciu kontynentach. Ojciec święty dał temu wyraz w posynodalnych adhortacji apostołskich promulgowanych w latach 1995-2003.

1. Nostalgia za odnalezieniem „sensu”⁵

Tam, gdzie wyemancypowany rozum posiadał jasne i oczywiste rozwiązania, zorganizowane w wszechogarniające i powszechne znaczenia, postmodernizm w różnych formach i propozycjach - przestrzega teolog Michele Giulio Masciarelli - odkrywa na nowo „ciemną stronę życia w odniesieniu do każdego ideału, zranionego przez kłamstwo i śmierć (...). Jest to rodzaj pożegnania z bezpieczeństwem, powrót śmierci i nicości, porzucenie wszelkich podstaw po to, aby żeglować «bez sensu» po nieznanym. Wreszcie chodzi o to, aby wyzwolić się z sideł sensu... Jeśli myśl może sobie pozwolić na bycie „słabą”, bez rozpaczy, to dzieje się tak dlatego, że istota rzeczy jest teraz uznawana również za „słabą”, efemeryczną, nieuchwytną (...).”⁶

Myśliciele z nurtu postmodernizmu wierzą w to, że ludzki rozum nie może uchwycić rzeczywistości płynnej, historycznej, nieustannie zmieniającej się. Nie jest w stanie jej interpretować. *Rozum jest całkowicie słaby i niewszchemogący*. Nieufność wobec rozumu zaczęła się już od czasu „mistrzów podejrzania” (K. Marx, S. Freud, F. Nietzsche); obecnie nasiliło się to wraz z niektórymi „filozofami postmodernizmu”⁷. Nowoczesność *ubóstwiała, dokonała sakralizacji* ludzkiego umysłu uważając, że posiada on absolutną władzę. Postmodernizm pokazuje, że rozum nowoczesny uznaje wartość rzeczywistości, będącej wytworem myśli, która została stworzone wychodząc od różnego rodzaju uwarunkowań (np. pozycja społeczna, ideologia, istniejący paradygmat kultury, kontekst). Dzisiaj uważa się, że rozum instrumentalnie traktowany jest nie tylko podejrzliwy, ale nawet przewrotny (szkoła frankfurcka, poststrukturaliści)⁸. Rozum nie posiada takiej „potęgi”, jak myśleliśmy; nie jest już możliwa *myśl mocna*, bazująca na kryteriach logicznych, posiadająca cechy niepodważalności, ponieważ jest doświadczeniem intelektualnym weryfikującym doświadczenie estetyczne i retoryczne (Gianni Vattimo). Prawda nie jest rzeczywistością, którą można osiąść, lecz przestrzenią, w której się poruszamy. Nie

⁴ Por. S. M. Perrella, *Santa Maria, «offre una visione serena e una parola rassicurante» (MC 57). Il magistero mariano di Paolo VI (1963-1978)*, „Ephemerides Mariologicae” 65 (2015), s. 171-207.

⁵ Jeśli chodzi o kwestie filologiczne, filozoficzne i teologiczne związane z zagadnieniem „sensu”, por. A. Gesché, *Dio per pensare. Il Senso*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2005.

⁶ M. G. Masciarelli, *Maria icona di speranza per gli uomini e le donne del Terzo Millennio*, Paoline, Cinisello Balsamo 2000, s. 19-20.

⁷ Por. F. Volpi, *Il nichilismo*, Laterza, Roma-Bari 2005², s. 83-178.

⁸ Por. N. Abbagnano-G. Fornero, *Storia della Filosofia. La filosofia contemporanea*, UTET, Torino 2012, vol. IV, s. 314-483

jest ona owocem interpretacji. To raczej w tym samym procesie interpretacyjnym ustanawia się prawdę. W związku z tym pierwszy nieuniknionym obowiązkiem myślicieli z nurtu postmodernizmu jest *rozbiórka*: nie można budować na „dziedzictwie otrzymanym”, trzeba owo dziedzictwo *zburzyć*. Musimy *rozmontować* „wielkie opowieści” lub „półopowieści”, które sobie wymyśliliśmy, aby mówić o historii lub o rzeczywistości. Chodzi zatem o wielkie umysłowe konstrukcje, które nie odpowiadają rzeczywistości. Według „mało twórczych” naśladowców poprzedników i propagatorów myśli postmodernistycznej, pojęcia takie jak *być*, *prawda*, *przedmiot* nie są już przydatne⁹. Tak więc nigdy nie powinno się towarzyszyć upadającej *pełnej przemocy metafizyce!*¹⁰ W okresie postmodernizmu byliśmy świadkami zaostrożonej *sekularyzacji*¹¹, która, jak wiemy i czego wciąż doświadczamy, wytworzyła:

- niejednoznaczne pojęcie wolności i prawdy¹²;

- utratę zasady odpowiedzialności etycznej¹³;

- utrzymywanie się podmiotowości relatywistycznej¹⁴, która nie potrafi już więcej rozpoznać wartości prawdy uniwersalnej i coraz bardziej idzie w stronę relatywizmu¹⁵ oraz popada w egzaltację ontologii słabości jako odrzucenie Absolutu i każdej transcendentnej prawdy¹⁶;

- zmniejszenie zainteresowania kwestią religijną będące wynikiem zaniku zainteresowania Bogiem, przy jednoczesnym istnieniu w człowieku współczesnym sprzecznej *nostalgii* za Nim¹⁷;

⁹ Por. M. Ivaldo, *Il Dio dei filosofi. Considerazioni sulle recenti pubblicazioni di Vitiello, Severino, Vattimo*, „Il Regno-Attualità” 47 (2002), s. 677-681; G. Sgubbi, *Dio di Gesù Cristo Dio dei filosofi. Il critico e il critico*, EDB, Bologna 2004, s. 197-232.

¹⁰ Por. G. Vattimo, *Dopo la cristianità. Per un cristianesimo non religioso*, Garzanti, Milano 2002, s. 109-118; G. Lorizio, *Crisi della metafisica e metamorfosi della teologia: l'eredità del Novecento*, „Lateranum” 67 (2001), s. 203-257. 244-255.

¹¹ Por. L. Paris, *Secularizzazione e desiderio di Dio*, [w:] M. M. Litner (red.), *Good in question. Religious language and secular languages*, Verlag A. Weger, Brixen 2014, s. 235-246; R. Girard-G. Vattimo, *Verità o fede debole? Dialogo su cristianesimo e relativismo*, Feltrinelli, Milano 2015; G. Cucci, *Religione e secolarizzazione. La fine della fede?* Cittadella Editrice, Assisi 2019.

¹² Por. J. Ratzinger, *Quid est veritas?* „Micromega” (2000) nr 2, s. 207-224; C. Chenis, «*Quid est veritas?*». *Valore della «ratio» nei processi veritativi secondo la «mens» della Chiesa*, [w:] Aa. Vv., *Fede e ragione. Opposizione, composizione?* LAS, Roma 1999, s. 85-105; A. Russo, *La verità crocifissa. Verità e rivelazione, in tempi di pluralismo*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2005.

¹³ Por. D. Longo, *Jonas e l'etica della responsabilità nella civiltà tecnologica*, „Sapienza” 55 (2002), s. 345-365; G. Reale, *Valori dimenticati dell'Occidente*, Bompiani, Milano 2004; R. Russo, *Alcune sfide teologico-morali nel magistero di Giovanni Paolo II*, „Asprenas” 53 (2006), s. 159-196; G. Piana, *Etiche della responsabilità. La voce di alcuni protagonisti*, Cittadella editrice, Assisi 2019.

¹⁴ Por. G. Mucci, *Un articolo di Gianni Vattimo sul relativismo*, „La Civiltà Cattolica” 157 (2006) nr 2, s. 230-234.

¹⁵ *Relatywizm* jest jednym z tematów, które szczególnie interesowały Benedykta XVI podczas trwania Jego pontyfikatu (por. A. Santini, *Le sfide del nuovo Papa. Laicità, relativismo, scienza*, UTET, Torino 2006, s. 33-47).

¹⁶ Por. J. Ratzinger – P. Flores D'Arcais, *Dio esiste? Un confronto su verità, fede, ateismo*, „Il Fondaco di Micromega” (2000) nr 2, s. 3-111.

¹⁷ Por. R. Serpa, *La religione, il sacro e il santo*, „Sapienza” 55 (2002), s. 257-269; A. Franchi, *Ritornare*

- rozprzestrzenianie się niepokojącego relatywizmu kulturowego i religijnego, będącego zjawiskiem złożonym, które ma wpływ na styl życia społecznego, na etyczne i religijne wzorce życia. Prowadzi to do „synkretyzmu, któremu nadano imię *New Age*, gdzie w istocie mogą współistnieć wszystkie przekonania, techniki lub obrzędy, ponieważ oferują przyjemność fizyczną, dobre samopoczucie psychiczne i zdrowie. Dziś nie mówimy już o *New Age*, nie zrealizowało się proroctwo papieża Celestyna V († 1296), a optymizm złotego wieku zanikł. Jednakże metoda pozostała taka sama. Jest nią *religia opierająca się na ludzkich możliwościach* [po wł. *religione fai da te*]. Są to wartości tejże religii, które ukrywają się pod prawem «posiadania innych wartości» Innych? Ale jakich? Chodzi o to, co mi się podoba. Chodzi o te wartości, które do mnie najlepiej pasują jako do człowieka wolnego, żyjącego w dobie globalizacji. Świat jest wielkim supermarketem wartości. Wystarczy po prostu wybrać, a kiedy już więcej nie służą wystarczy je wyrzucić i wybrać nowe (...). Stworzono «byt, który nieustannie pragnie»¹⁸. Wszystkie te niepokojące oznaki wskazują na kryzys człowieka i świata ponowoczesności, w szczególności świata zachodnioeuropejskiego¹⁹. Chrześcijaństwo nie może ignorować tych znaków²⁰.

Pierwsza połowa XX wieku naznaczona była wydarzeniami, których nie da się wymazać ze świadomości i pamięci ludzkości. Wiek ten został nazwany *wiekami krótkim, ideologii, strachu, nienawiści, zła, skrajności, ludobójstwa, niewinnego bólu i męczeństwa, nazizmu, faszystów i komunizmu*. Pozostawił on wiele bólu, cierpienia i śmierci²¹. W tym to właśnie okresie dziejów holenderski historyk Johan Huizinga rozpoczął pisanie swojego dzieła zatytułowanego *W cieniu jutra*²². Autor cytuje w nim krótki, lecz głęboki tekst św. Bernarda z Clairvaux († 1153): „Ten świat ma swe noce, i nie jest ich mało” (*Habet mundus iste noctes suas et non paucas*)²³. Na pewno po tej *wielkiej nocy*, która we współczesnej historii zasiała żalobę i pozostawiła zgłiszczą, stopniowo zaczęły pojawiać się ziarna dobra, płodności i nadziei, o których nie możemy milczeć. Rodzi się, nawet jeśli z oporem, „nowa wrażliwość”

alla nostalgia. Osservazioni sulla crisi dell'uomo contemporaneo, tamże, s. 271-294.

¹⁸ R. Alberoni, *La cacciata di Cristo*, Rizzoli, Milano 2006, s. 200-202.

¹⁹ Por. G. Reale, *Radici culturali e spirituali dell'Europa. Per una rinascita dell'"uomo europeo"*, Raffaello Cortina, Milano 2004; R. Vivarelli, *I caratteri dell'età contemporanea*, Il Mulino, Bologna 2005.

²⁰ Por. S. M. Perrella, «Non temere di prendere con te Maria» (Matteo 1,20). Maria e l'ecumenismo nel postmoderno, San Paolo, Cinisello Balsamo 2004, s. 19-32.

²¹ Por. C. Pinzani, *Il secolo della paura. Breve storia del Novecento*, Editori Riuniti, Roma 1998; M. Flores (red.), *Nazismo, fascismo, comunismo*, Bruno Mondadori Editore, Milano 1998; G. Mariani, *Il secolo dell'odio*, Marsilio, Venezia 1999; P. Doblioni, *Il secolo del dolore innocente*, „Cammillianum” 19 (1999), s. 85-133; A. Besançon, *Novecento, il secolo del male*, Ideazione, Roma 2000; A. Riccardi, *Il secolo del martirio*, Mondadori, Milano 2000; R. Conquest, *Il secolo delle idee assassine*, Mondadori, Milano 2002; M. Salvati, *Il Novecento. Interpretazioni e bilanci*, Laterza, Bari 2001; Aa. Vv., *Il secolo del Genocidio*, Longanesi, Milano 2003; M. Martelli, *Il secolo del male. Riflessioni sul Novecento*, Manifestolibri, Roma 2004.

²² J. Huizinga, *La crisi della civiltà*, Einaudi, Torino 1978.

²³ Tamże, s. 3.

w odniesieniu do wartości jaką posiada osoba, rodzina, doświadczenie religijne. Jest większe zwrócenie uwagi na nieuniknione potrzeby etyczne, które wymagają przyjęcie postawy poczucia odpowiedzialności wobec innych i wobec stworzenia.

Dziś bardziej niż kiedykolwiek, pomimo kryzysów i rozprzestrzeniania się pustyni duchowej²⁴, zmniejszającej się liczby chrześcijan w krajach europejskich, tradycyjnie chrześcijańskich i deklarującymi się kiedyś takim²⁵, zauważa się *nostalgię* za owocną i widoczną „obecnością Boga naszej wiary”²⁶, która wskazuje mężczyźnie i kobiecie odwieczność i bliskość Boga-z-nami, który wciąż posyła i zobowiązuje ludzi Kościoła do wkroczenia na *via Amoris* i kroczenia nią²⁷. Należy powiedzieć i przyjąć, że *nieobecny Bóg niepokoi i prowokuje!*²⁸

W latach postmodernizmu w doktrynie, liturgii, praktyce duszpasterskiej Kościoła dokonało się bardzo owocne i oczekiwane *odrodzenie*. Miało to miejsce po Soborze Watykańskim II²⁹ oraz dzięki nauczaniu papieży. To właśnie oni wcielali w życie Kościoła nauczanie soborowe, pogłębiali je i celebrowali³⁰. Nauczanie Soboru Watykańskiego II nie powinno być nigdy odczytywane w kluczu bolesnego zerwania z przeszłością. Doktryna Vaticanum II wnosząc wiele nowości - jak zauważył św. Jan Paweł II – jest rzeczywistością „dziedziczącą teologiczną i duchową tradycję dwóch tysięcy lat chrześcijaństwa”³¹. A zatem jest najlepszą gwarancją wierności i prawdy. Ponad czterdzieści lat po jego zakończeniu, dokumenty soborowe zawierają ważne i aktualne wskazania oraz decyzje dotyczące odnowy, a także tego, aby Kościół w dzisiejszym świecie na nowo zakorzenił się w Chrystusie³². Podczas spotkania bożonarodzeniowego z kardynałami, biskupami i pracownikami Kurii

²⁴ Por. J. Ratzinger, *Verità del cristianesimo?* „Vita e Pensiero” 83 (2000), s. 1-16; Editoriale, *Il deserto in chiesa*, „La Rivista del Clero Italiano” 82 (2001), s. 402-407; S. M. Perrella, *Virgo ecclesia facta. La Madre di Dio tra due millenni. Summula storico-teologica*, CIMI, Roma 2002, s. 83-84.

²⁵ Jeśli chodzi o „charakter mniejszościowy” chrześcijaństwa w tradycyjnie religijnych krajach i narodach to myślimy o Francji, Hiszpanii, Włoszech (por. F. Dorofatti, *La fede in una situazione di minoranza: luoghi formativi e contenuti prioritari*, „Vita e Pensiero” 84 [2003], s. 63-74; G. Ferretti, *Essere cristiani nella città secolare*, „La Scuola Cattolica” 141 [2013], s. 391-414; F. Garelli, *Il fenomeno religioso nelle società secolari. Cattolici non più credenti e cattolici non più praticanti*, „Rivista di Teologia Morale” 65 [2013], s. 11-16).

²⁶ Por. F. Giardini, *Dalla nostalgia di patria alla nostalgia del paradiso*, „Rivista di Ascetica e Mistica” 73 (2004), s. 421-450; bibliografia na s. 448-450.

²⁷ Por. Aa. Vv., *I ritorni di Dio. Desideri e aporie della coscienza contemporanea*, San Paolo, Cinisello Balsamo 1994; B. Forte, *La sfida di Dio*. Mondadori, Milano 2002, s. 13-43.

²⁸ Por. E. Cambón, *Un Dio assente che inquieta e provoca. Perché sempre più persone non riescono a credere in Dio anche quando lo vorrebbero?* Effatà Editrice, Cantalupa 2019.

²⁹ Por. G. Alberigo, *Krótką historia II Soboru Watykańskiego*, PAX, Warszawa 2005.

³⁰ Por. G. Ruggeri, *Per un'ermeneutica del Vaticano II*, „Concilium” 35 (1999) nr 1, s. 18-34.

³¹ Jan Paweł II, *Życie konsekrowane w Kościele* (28.09.1994), „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 168 (1994) nr 12, s. 39.

³² Por. Aa. Vv., *Il Concilio Vaticano II quarant'anni dopo. Tra storia e nuovi orizzonti*, „Asprenas” 50 (2003), s. 11-458; Aa. Vv., *La primavera della Chiesa. A quarant'anni dal Concilio Vaticano II*, Pao-line, Milano 2005.

Rzymskiej dnia 22 grudnia 2005 r. papież Benedykt XVI przypomniał wielkie wydarzenia, które naznaczały życie Kościoła naszych czasów i pierwsze miesiące jego papieskiej służby, a wśród nich 40-tą rocznicę zamknięcia Soboru Watykańskiego II. W tym kontekście Ojciec święty przypomniał, że w recepcji magisterium, wskazani i decyzji Vaticanum II pojawiły się błędy: „(...) doszło do konfrontacji i przeciwstawienia sobie dwóch sprzecznych hermeneutyk i sporu na tym tle. Jedna wywołała zamieszanie, druga zaś – w sposób dyskretny, ale coraz bardziej widoczny – zaczęła przynosić i nadal przynosi owoce. Z jednej strony istnieje interpretacja, którą nazwałbym «hermeneutyką nieciągłości i zerwania z przeszłością»; nierzadko zyskiwała ona sympatie środków przekazu, a także części współczesnej teologii. Z drugiej strony istnieje «hermeneutyka reformy», odnowy zachowującego ciągłość jedyne podmiotu-Kościół, który dał nam Pan; ten podmiot w miarę upływu czasu rośnie i rozwija się, zawsze jednak pozostaje tym samym, jedynym podmiotem – Ludem Bożym w drodze”³³.

Pomijając kwestię *hermeneutyki nieciągłości*³⁴ nie można nie uznać, iż Sobór Watykański II jest „kompasem” wskazującym Kościołowi katolickiemu naszych dni właściwą drogę (por. *Novo millennio ineunte* 57)³⁵.

2. Nauczanie prawdziwie powszechne

W bogatym nauczaniu św. Jana Pawła II chodziło o pobudzenie i przekonanie pokolenia ludzi czasów współczesnych³⁶, aby *otworzyli* się bez wahania i bez lęku przed *Chrystusem* i wraz z Nim wyruszyli po zawitych drogach tego świata. Dotyczy to oczywiście różnych kontekstów owej obecności i odpowiedzialności za świat. Nie można zapominać o ciągłych wezwaniach papieża Wojtyły do tego, aby umieścić życie człowieka, zwłaszcza najbardziej zagrożone lub zapomniane, w centrum *humanizmu*. W epoce naznaczonej nieustannymi zmianami nie można nie dostrzegać jego bezkompromisowej odwagi w uświadomieniu także wspólnocie Kościoła pewnych błędów z przeszłości, czego sam dał przykład w sferze *oczyszczania pamięci*³⁷. Jan

³³ Benedykt XVI, *Wydarzenia, które zachowamy w pamięci i sercu. Spotkanie z kardynałami, biskupami i pracownikami Kurii Rzymskiej* (22.12.2005), „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 280 (2006) nr 2, s. 17; G. Marchesi, *Benedetto XVI e il Concilio Vaticano II*, „La Civiltà Cattolica” 157 (2006) nr 1, s. 381-390.

³⁴ Por. G. L. Cardaropoli, *Vaticano II. L'evento i documenti le interpretazioni*, EDB, Bologna 2002; P. Hünermann, *Il “testo” trascurato. Sull'ermeneutica del concilio Vaticano II*, „Concilium” 41 (2005) nr 5, s. 642-664

³⁵ Por. Aa. Vv., *Il rinnovamento della vita cattolica. Storia del cristianesimo 1878-2005*, San Paolo, Milano 2005.

³⁶ Por. F. Gentiloni, *La Chiesa post-moderna. Verità e consolazione*, Donzelli, Roma 1998; G. Chiurazzi, *Il postmoderno*, Mondadori, Milano 2002; G. Reale, *Valori dimenticati dell'Occidente*, Bompiani, Milano 2004.

³⁷ Por. L. Accattoli, *Quando il Papa chiede perdono. Tutti i mea culpa di Giovanni Paolo II*, Mondadori, Milano 1997.

Paweł II starał się wskazywać na piękno płynące z zaangażowania w zwróceniu uwagi na konkretnego człowieka³⁸, także w jego wymiarze eschatologicznym. Dał temu wyraz w szczególności w encyklice *Evangelium vitae* (25.03.1995)³⁹. Niezwykła aktywność duszpasterska i nauczycielska Jana Pawła II to tylko część w całości jego posługi. Był on jednocześnie kapłanem, biskupem i papieżem *mystykiem*⁴⁰.

W ciągu ponad dwudziestu sześciu lat charyzmatycznego pontyfikatu (16 października 1978 r. - 2 kwietnia 2005 r.)⁴¹ papież Wojtyła, począwszy od 4 marca 1979 r. (*Redemptor hominis*), tzn. od dnia ogłoszenia pierwszej encykliki, do 7 października 2004 r. (publikacja listu apostolskiego *Mane nobiscum Domine*) ogłosił 14 encyklik, które są żywym wyrazem niezwyklej głębi jego myśli i Pontyfikatu. Wśród nich wliczyć należy trzy encykliki *trynitarne* (*Redemptor hominis*, *Dives in misericordia*, *Dominum et vivificantem*), trzy encykliki *społeczne* (*Laborem exercens*, *Sollicitudo rei socialis*, *Centesimus annus*), trzy encykliki *eklezjologiczne* (*Slavorum Apostoli*, *Redemptoris missio*, *Ut unum sint*), trzy encykliki o charakterze *antropologicznym* (*Veritatis splendor*, *Evangelium vitae*, *Fides et ratio*). Ponadto wskazać należy na dwie encykliki, które z różnych względów uznawane są za uprzywilejowany wyraz jego nauczania oraz stanowią swoistego rodzaju jego ukoronowanie (*Redemptoris Mater*, *Ecclesia de Eucharistia*). W tym zróżnicowanym pod wieloma względami papieskim nauczaniu wskazać trzeba wskazać na osiem adhortacji apostolskiej o charakterze doktrynalnym i duszpasterskim (*Catechesi tradendae*, *Familiaris consortio*, *Reconciliatio et paenitentia*, *Christifideles laici*, *Redemptoris Custos*, *Pastores dabo vobis*, *Vita consecrata*, *Pastores gregis*), a także pięć posynodalnych adhortacji promulgowanych po Synodach Biskupów dla poszczególnych kontynentów (*Ecclesia in Africa*, *Ecclesia in America*, *Ecclesia in Asia*, *Ecclesia in Oceania*, *Ecclesia in Europa*). Godnymi wnikliwej analizy jest sześć listów apostolskich (*Salvifici doloris*, *Mulieris dignitatem*, *Ordinatio sacerdotalis*, *Oriente lumen*, *Dies Domini*, *Il rapido sviluppo*, który jest ostatnim dokumentem podpisanym przez papieża kilka dni przed śmiercią). Do tego wykazu dokumentów dodajmy także sześć listów skierowanych do konkretnych grup wiernych: do dzieci, do młodych, wśród których znajdują się listy z okazji Światowych Dni Młodzieży⁴², do kobiet, do osób starszych, rodzin, oraz do artystów. W całości papieskiego nauczania jest też pięć listów apostolskich skierowanych do całego Kościoła w związku z wkraczaniem ludzkości w nowy etap dziejów (*Tertio millennio adveniente*, *Incarnationis mysterium*, *Novo millennio ineunte*, *Rosarium Virginis Mariae*, *Mane nobiscum Domine*)⁴³.

³⁸ Por. F. Autieri, *Giovanni Paolo II: un profilo*, „Asprenas” 53 (2006), s. 13-34.

³⁹ Por. P. Carlotti, *Teologia morale e magistero. Documenti pontifici*, LAS, Roma 1997.

⁴⁰ Por. R. Allegri, *Il Papa di Fatima. Vita di Karol Wojtyła*, Mondadori, Milano 2006, s. 16.

⁴¹ Por. A. Scola, *L'esperienza elementare. La vena profonda del magistero di Giovanni Paolo II*, Marietti, Genova 2003; D. Del Rio, *Karol il Grande. Storia di Giovanni Paolo II*, Paoline, Milano 2003.

⁴² Por. Giovanni Paolo II, *Cari giovani aprite bene gli occhi! Tutti i Messaggi 1986-2005*, Chirico, Napoli 2005³.

⁴³ Por. Aa. Vv., *Prendere il Largo con Cristo. Esortazioni e Lettere di Giovanni Paolo II*, Cantagalli,

Nie sposób w niniejszym opracowaniu przytoczyć wszystkich dokumentów promulgowanych w latach pontyfikatu św. Jana Pawła II. Wystarczy wspomnieć liczby. Oprócz 14 encyklik i 24 przywołanych adhortacji apostolskich oraz listów, Jan Paweł II promulgował 11 konstytucji apostolskich, 42 listy apostolskie, 28 listów apostolskich w formie *Motu proprio*, nie wspominając o setkach innych orędzi i przemówień, a także o *katechezach* koncentrujących się wokół spraw wiary i życia wiary⁴⁴. W tym miejscu nie można pominąć 70 *katechez maryjnych* poświęconych tajemnicy Maryi⁴⁵. Istnieje ponadto niezliczona liczba homilii, katechez i przemówień wygłaszanych przy różnych okazjach, także w kontekście odbywanych przez niego wizyt apostolskich. Karol Wojtyła jako papież jest także autorem pięciu książek: *Przekroczyć próg nadziei* (1994), *Dar i tajemnica* (1996), *Tryptyk rzymski* (2003), *Wstanie, chodźmy* (2004) oraz *Pamięć i tożsamość* (2005).

W swoim nauczaniu, wyrażonym we wspomnianych dokumentach, Jan Paweł II z wielką mocą wskazał na niektóre obawy, które zebrane zostały między innymi w *Tertio millennio adveniente*. Są to pilność chwili, zdolność do przebaczenia, zgorzenie wynikające z podziału między wierzącymi, antyświadectwo chrześcijan w sferze sprawiedliwości i pokoju na świecie, męczeństwo chrześcijan, pragnienie powrotu do czasu pierwszych chrześcijan, czyli do doskonałej *koinonia* między uczniami a Jezusem⁴⁶, jedność pomimo różnorodności – również w kontekście relacji z innymi religiami⁴⁷.

Biorąc pod uwagę mnogość i złożoność elementów, jest szczególnie trudne dokonanie całościowej i wyczerpującej syntezy myśli i duchowego profilu papieża Polaka. Chodzi tu o jego bycie *filozofem, teologiem, poetą, kapłanem*, człowiekiem wyjątkowym, prawdziwym „pielgrzymem w kierunku Absolutu”⁴⁸. Dla wszystkich znane jest głębokie i inspirujące ukierunkowanie chrystocentryczne w jego nauczaniu. Jawi się ono jako wyraz jego wiary będącej zawierzeniem Chrystusowi, a tym samym otwarciem się na Jego zbawczą łaskę. Chrystocentryzm Jana Pawła II nie jest jedynie kwestią intelektualną, czy też przewodnią zasadą jego systemu epistemologicznego. Takie ukierunkowanie na Chrystusa obecne jest już w encyklice *Redemptor hominis* z 1979. Dla tego wielkiego pod wieloma względami papieża wiara w Syna Bożego jest koniecznością. Człowiekowi, który zaczyna pytać, Jan Paweł II wskazuje pytanie Maryi Panny, które stawia Ona podczas Zwiastowania (por. *Redemptor hominis* 7). Jej odpowiedź nie pozostawia żadnych wątpliwości: „I tutaj właśnie (...) jedna narzuca się odpowiedź, zasadnicza i podstawowa. Jeden zwrot

Siena 2005.

⁴⁴ Por. N. Lombardi, *Giovanni Paolo II e la catechesi*, „Asprenas” 53 (2006), s. 227-252.

⁴⁵ Por. A. Gallitelli, *Le settanta catechesi mariane di Giovanni Paolo II (1995-1997). Per una mariologia biblico-sapientiale sulla “Madre di Dio”*, Aracne, Roma 2018.

⁴⁶ Por. Aa. Vv., *Testimoni di Gesù Risorto, speranza nel mondo*, „La Scuola Cattolica” 84 (2006), s. 189-389.

⁴⁷ Por. E. Scognamiglio, *Il contributo di Giovanni Paolo II al dialogo interreligioso*, „Asprenas” 53 (2006), s. 125-158.

⁴⁸ Por. G. Reale, *Karol Wojtyła un pellegrino dell'Assoluto*, Bompiani, Milano 2005.

ducha, jeden kierunek umysłu, woli i serca: ad Christum Redemptorem hominis, ad Christum Redemptorem mundi. Ku Niemu kierujemy nasze spojrzenie, powtarzając wyznanie św. Piotra: «Panie, do kogóż pójdziemy? Ty masz słowa życia wiecznego», bo tylko w Nim, Synu Bożym, jest nasze zbawienie (J 6, 68)⁴⁹.

Piękne i wzruszające wyznanie apostoła Piotra – „Panie, do kogóż pójdziemy? Ty masz słowa życia wiecznego” (J 6, 68) – zawsze będą obecne w sercu oraz w kapłańskiej i Piotrowej posłudze Jana Pawła II. One będą go inspirować w stawianiu przed człowiekiem i ludzkością wyzwań zmierzających do uwierzenia Chrystusowi i pokładania w Nim nadziei. *Egzystencjalny i duszpasterski chrystocentryzm* papieża Wojtyły prowadzi do *teocentryzmu*. Do prawdy tej dochodzi się poprzez misterium słowa Bożego, wysłuchanego i przyjętego w kontekście wiary, którym jest Kościół Słowa i Tajemnicy⁵⁰. Pełnią, sensem i celem tajemnicy wyznawanej, przekazywanej, celebrowanej, przeżywanej przez Kościół jest Trójca Święta⁵¹. Owa centralna Tajemnica wiary, która niestety poznała swego rodzaju *zapomnienie*, przezwyciężone dzięki Soborowi Watykańskiemu II⁵², nie tylko „zawiera” prawdę o niewypowiedzialnym i świętym Bogu objawionym nam w Jezusie Chrystusie, Słowie Wcielonym (por. Kol 4, 3; Ef 3, 4), przeznaczoną jeszcze przed założeniem świata (por. 1 Pt 1, 20), która pojawiła się, gdy nadeszła „pełnia czasu” (Ga 4, 4), ale wyraża także boski plan zbawienia (*historia salutis, consilium salutis, oeconomia salutis*). Jest to tajemnica, którą Kościół celebrował (por. *Sacrosanctum concilium* 102) i zgłębia (por. *Optatam totius* 14). Jest także inspiracją dla odnowy teologicznej w kontekście kulturalnym nieprzychylnym prawdą wiary⁵³. Sobór Watykański II wskazuje, iż sam wykład teologii musi być nieustannie odnawiany „ex vividiore cum Mysterio Christi et historia salutis contactu” (*Optatam totius* 16). Zgodnie z tym co uczy Vaticanum II od samego początku kształtowania się schematu konstytucji o Kościele *De Ecclesia* (por. *Lumen gentium* 1) tajemnica Trójcy Świętej jest kluczem interpretacyjnym także w zrozumieniu tajemnicy Kościoła, Oznacza to także, że Kościół jest, i powinien stać się, na wzór Maryi „ikoną Trójcy Świętej”⁵⁴. W istocie, także całe społeczeństwo dotknięte przez podziały i różnice, dzięki pracy ewangelizacyjnej i świadectwu życia chrześcijańskiego uczniów Jezusa rozproszonych po całym świecie, jest wezwana do

⁴⁹ Jan Paweł II, encyklika *Redemptor hominis* 7.

⁵⁰ Por. R. Fisichella, *L'impronta trinitaria delle encicliche di Giovanni Paolo II*, [w:] Aa. Vv., *Giovanni Paolo teologo. Nel segno delle Encicliche*, Mondadori, Milano 2003, s. 34-43; J. M. Galván, *Dirigersi verso Cristo. Il programma di Giovanni Paolo II*, tamże, s. 65-87; M. Bordoni, *Annunciare Cristo, incarnazione della misericordia divina*, tamże, s. 88-100; P. Coda, *La profezia dello Spirito Santo*, tamże, s. 101-112.

⁵¹ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 232-267.

⁵² Por. G. M. Salvati, *La dottrina trinitaria nella teologia cattolica postconciliare*, [w:] Aa. Vv., *Trinità in contesto*, LAS, Roma 1994, s. 9-24.

⁵³ Por. M. Petricola, *La teologia nello spazio pubblico una questione fondamentale*, „Urbaniana University Journal” 70 (2017), s. 29-54.

⁵⁴ Por. B. Forte, *La Chiesa icona della Trinità. Breve ecclesiologia*, Queriniana, Brescia 1984.

togo, aby kształtować swoje oblicze w blasku Trójcy. Trójjedyny Bóg jest komunią i zaprasza do wspólnoty, staje się wzorem wspólnoty, która pragnie żyć w świecie, w imię sprawiedliwości⁵⁵.

Z misterium Trójcy Świętej także Maryja z Nazaretu począwszy od „pełni czasu” (por. Ga 4, 4) czerpie *motywację* i w Niej odnajduje *sens* swej *obecności* w nieustannej *szuźbie*⁵⁶. Jest to obecność w tajemnicy Chrystusa i Kościoła (por. *Lumen gentium* 52-53)⁵⁷. Z tego też powodu została przeznaczona „to bycia jedno z Synem. Maryja jest szczególnym miejscem, w którym objawiają się Osoby boskie. Ekonomia zbawienia odnajduje w Niej zdolność do przekazania łaski i zrodzenia”⁵⁸. W mojej książce o charakterze mariologicznym z 2005 r. napisałem: „Maryja, córka i matka Odwiecznego, jest widzialnym znakiem nowej ludzkości i nowego świata. W niej Duch Święty, który uzdalnia do przyjęcia i odpowiedzi na boskie dary, nie jest jedynie zwykłym darem. Jest darem, który staje się skuteczny, i jako taki daje początek światu chcianemu od zawsze przez «serce» Ojca”⁵⁹. Ojcowiska miłość Boga wobec każdego człowieka, wobec narodu wybranego oraz wobec Ludu jakim jest Kościół ma swoje przedłużenie w macierzyńskiej miłości Maryi wobec Jezusa i Jego uczniów⁶⁰. Głębią swej istoty i stylem życia Służebnica Pańska potwierdziła, że jest godną córką Ojca niebieskiego (por. Mt 5, 45)⁶¹.

W nauczaniu papieża Polaka nie istnieją jedynie wątki chrystocentryzmu egzystencjalnego. Czerpiąc inspirację z nauczania II Soboru Watykańskiego Jan Paweł II mówi także o *eklezjologii chrystocentrycznej*. Podstawę do takiego stwierdzenia odnajdujemy już w numerze 7 encykliki *Redemptor hominis*. Istotnie żywnie zjednoczenie Kościoła z Chrystusem jest gwarancją zbawczej skuteczności działania Kościoła i jego członków. Dążenie do owego zjednoczenia i zakorzenienia w Chrystusie jest wciąż aktualnym wezwaniem dla Kościoła. Kościół, który jest *ekspertem w znajomości człowieka* ma za zadanie nieustanne pogłębienie i przekazywania prawdy o człowieku, którą otrzymał od Chrystusa. Oczywiście w tym niezwykle ważnym zadaniu Kościół jest wspierany łaską samego Chrystusa, darami Ducha Świętego i macierzyńskim wstawiennictwem Dziewicy.

⁵⁵ Por. J. Moltmann, *Nella storia del Dio trinitario*. Contributi per una teologia trinitaria, Queriniana, Brescia 1993, s. 11.

⁵⁶ Por. N. Ciola, *Teologia trinitaria*, EDB, Bologna 1996, s. 140-197; Aa.Vv., *Mariologia fundamental. María en el misterio de Dios, Secretariado Trinitario*, Salamanca 1995.

⁵⁷ Por. S. M. Perrella, *La consacrazione alla Divina Sapienza per le mani di Maria: proposta trinitario-battesimale di S. Luigi Maria Grignon de Montfort*, [w:] Aa.Vv., *Spiritualità trinitaria in comunione con Maria secondo Montfort*, Monfortane, Roma 2002, s. 109-121.

⁵⁸ G. Colzani, *Maria. Mistero di grazia e di fede*, San Paolo, Cinisello Balsamo 1996, s. 179.

⁵⁹ S. M. Perrella, *La Madre di Gesù nella coscienza ecclesiale contemporanea. Saggi di teologia*, PAMI, Città del Vaticano 2005, s. 100.

⁶⁰ Por. J. Corbon, *Marie, icône de l'Église de Dieu*, [w:] Aa.Vv., *Maria e il Dio dei nostri padri Padre del Signore nostro Gesù Cristo*, Marianum, Roma 2001, s. 399-415.

⁶¹ Por. A. M. Serra, *Il Padre celeste e la Madre terrena. Convergenze nella storia della salvezza*, [w:] E. M. Toniolo (red.), *Maria e il Dio dei nostri padri Padre del Signore nostro Gesù Cristo*, Marianum, Roma 2001, s. 221-316.

Historia ludzkości, której Kościół nie może nie brać pod uwagę, i wobec której powinien zachować postawę bliskości, naznaczona jest ogromem cierpień, których nikt sobie kiedyś nie potrafił wyobrazić. Historia ta jest przeniknięta i kierowana przez miłość Trójcy Świętej, jako dar prawdy i łaski, także wobec ludzkiej wolności. Obecne w tym wszystkim są miłosierne spojrzenie miłości Ojca, zbawcza solidarność Syna Bożego wobec ludzkości, niewypowiedziane wołanie Ducha, który dramat historii przekształca w bóle rodzenia doświadczane przez stworzenie (por. Rz 8, 22.19-21). Kościół pragnie towarzyszyć ludzkości, pomagając *ponownie otworzyć* się na dar Boga, który nieustannie ofiaruje się jako Towarzysz, Odkupiciel, Nauczyciel, Miłość, przemieniająca i zbawcza Moc⁶². Jest to otwarcie, które ma swój wzór w wierze Maryi z Nazaretu, która przyjęła zapowiedź przyjścia Syna Bożego, Boga-człowieka, który przez Ducha Świętego zawsze pozostaje w sercu Kościoła. Dokonuje się to również dzięki macierzyńskiej modlitwie Matki Pana i Matki Kościoła⁶³.

W bogatym i pełnym mądrości nauczaniu Jana Pawła II, *chrystocentryzm trynitarny* wpłynął na ukształtowanie się nauki o Kościele, na refleksje i propozycje skierowane do człowieka, będącego uprzywilejowaną drogą Chrystusa i Kościoła; wpłynął on również na oryginalność nauczania o Najświętszej Maryi Pannie, jako *kobiecie chrystokształtnej* w najwyższym stopniu. Jest to nauczanie, które koncentrują się na Maryi jako *Nauczycielce*, uświadamia często zagubionemu człowiekowi, wartość osoby, słowa i oblicze Mistrza z Nazaretu (por. J 2,5). To On jest jedynym Bogiem-człowiekiem, w którym ziemską historią i przeznaczeniem człowieka odnajdują prawdziwe światło i otrzymują pełne znaczenie.

3. Maryja, „ikona Tajemnicy”

Na szlaku wytyczonym przez Sobór Watykański II swoje miejsce posiada również refleksja, celebrowanie i troska o ukazanie piękna doświadczenia i tajemnicy/wydarzenia Maryi z Nazaretu⁶⁴. Jest to obecność wskazująca na wymiar eschatologiczny życia ludzkiego, zgodny z zamysłem Boga Trójjedynego. Jej życie widziane jest w całości *mysterium historiae, mysterium Ecclesiae* oraz *mysterium hominis*⁶⁵. Pierwsze lata po zakończeniu Vaticanum II stały się czasem bogatym w refleksję, poszukiwania i odnowę; okresem, w którym dojrzewała także refleksja biblijna⁶⁶, doprecyzowano tek-

⁶² Por. G. Borgonovo, *Karol Wojtyła/Giovanni Paolo II: una passione continua per l'uomo*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2003; T. Styczeń, *Comprendere l'uomo. La visione antropologica di Karol Wojtyła*, Lateran University Press, Roma 2005.

⁶³ Por. S. M. Perrella, „*Mater Ecclesiae*”: un titolo ritrovato? „Theotokos” 26 (2018), s. 137-164; M. Barba, *La memoria di Maria “Madre della Chiesa”*, „Marianum” 80 (2018), s. 119-159.

⁶⁴ Por. S. M. Perrella, *Maria di Nazareth nel mistero di Cristo e della Chiesa tra il Vaticano II e la Tertio millennio adveniente (1959-1998)*, „Marianum” 60 (1998), s. 385-530.

⁶⁵ Por. M. G. Masciarelli, *Maria icona di speranza per gli uomini e le donne del Terzo Millennio*, dz. cyt., s. 45-78.

⁶⁶ Por. A. Serra, *Mariologia biblica postconciliare. Crisi di crescita?* „Credere Oggi” 24 (2004) nr 7, s. 25-41.

sty liturgiczne, a niektóre formy pobożności maryjnej oczyszczono⁶⁷. Ponadto bardziej zaczął rozwijać się dialog ekumeniczny⁶⁸. Uwaga jaką zwracano na Dziewicę Maryję stopniowo pogłębiła się dzięki czemu światło ujrzało wiele cennych opracowań⁶⁹. W rzeczywistości, mariologia w obecnej sytuacji teologii jawi się jako dyscyplina łączenia i spotkania. Coraz bardziej ukazywane jest ludzkie oblicze Maryi stanowiącej niejako „klucz w zrozumieniu tajemnicy chrześcijaństwa”⁷⁰. To wszystko jest owocem intensywnej refleksji i badań nad osobą jako taką, nad jej wartością symboliczną, antropologiczną, historyczną, typologiczną, duchową i społeczną⁷¹. Matka Jezusa coraz częściej jest przyjmowana i akceptowana jako bardzo ważna postać dla świata chrześcijańskiego. Jest to jeden z najwspanialszych owoców punktu zwrotnego, jaki pozostawił nam Sobór Watykański II⁷². Tym samym Maryja stała się *wyborną* częścią ludzkości, która wyraża prawdę o Bogu⁷³. W pełni Tajemnicy, którą jest komunია trynitarna (Ojciec, Syn, Duch Święty)⁷⁴, Matka Syna Bożego uczestniczy nie tylko poprzez własne zasługi i świadectwo życia, ale nade wszystko dzięki woli i miłosierdziu Trójjedynego Boga. To właśnie Bóg wejrzał na Maryję, kobietę z naszej ziemi, kobietę z Galilei, Matkę Mesjasza, odrzuconą przez wielu i przyjętą przez rzesze. Jej osoba zaistniała w „myśli Bożej” w perspektywie Wcielenia. A zatem jest Ona obecna w centrum, niejako w sercu Trójcy Świętej⁷⁵. Tak uczą kolejni Biskupi Rzymu epoki posoborowej⁷⁶.

⁶⁷ Por. C. Maggioni, *La Madre del Signore nell'odierna liturgia romana*, „Credere Oggi” 24 (2004) nr 7, s. 43-60.

⁶⁸ Por. G. Bruni, *Mariologia ecumenica*, „Credere Oggi” 24 (2004) nr 7, s. 91-102; Tenże, *La Vergine Maria nei documenti ecumenici*, „Monte Senario” 10 (2006) nr 29, s. 45-62; S. M. Perrella, «Non temere di prendere con te Maria» (*Matteo 1,20*). *Maria e l'ecumenismo nel postmoderno*, dz. cyt., s. 72-94.

⁶⁹ Por. C. Pozo, *Maria en la reflexión teológica contemporánea*, „Eboresnia” 9 (1996) nr 17-18, s. 135-154; J. C. R. Paredes, *Mariologia in cammino: prospettive mariologiche all'inizio del XXI secolo*, „Marianum” 63 (2001), s. 273-296; S. De Fiores, *Maria sintesi di valori. Storia culturale della mariologia*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2005, s. 284-551; Aa. Vv., *Maria en la historia de los pueblos y las sociedades*, „Ephemerides Mariologicae” 63 (2013), s. 347-488 (I część); 64 (2014), s. 193-320 (II część); P. Largo Domínguez, *Panorama mariológico-mariano de la primera década del siglo XXI. Un recorrido limitado*, „Marianum” 78 (2016), s. 381-489; M. I. Naumann, *La mariología al comienzo del tercer milenio*, „Ephemerides Mariologicae” 67 (2017), s. 253-280.

⁷⁰ Por. R. Laurentin, *Maria chiave del mistero cristiano*, Paoline, Cinisello Balsamo 1995, s. 17-41.

⁷¹ Por. Aa. Av., *La spiritualità mariana: legittimità, natura, articolazione*, Marianum, Roma 1994; C. Militello, *Una spiritualità per l'oggi il modello mariale*, „Credere Oggi” 24 (2004) nr 7, s. 103-113.

⁷² Por. G. M. Spermàn, *La vicenda postconciliare della devozione mariana: dalla «Marialis cultus all'anno del rosario»*, „Credere Oggi” 24 (2004) nr 7, s. 7-23; M. M. Pedico, *La più amata dai cristiani. La pietà mariana secondo il magistero*, Messaggero, Padova 2013.

⁷³ Por. S. M. Perrella, *La Madre di Gesù nella coscienza ecclesiale contemporanea. Saggi di teologia*, dz. cyt., s. 141-147.

⁷⁴ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 232-267; *Katechizm Kościoła Katolickiego. Kompendium*, nr 44-49.

⁷⁵ Por. Aa. Vv., *Mariologia fundamental. María en el Misterio de Dios*, Secretariado Trinitario, Salamanca 1995; M. Cimosá, *Maria di Nazaret, la prediletta di Dio Padre*, „Marianum” 61 (1999), s. 17-49; B. Amata, *La maternità verginale di Maria riflesso della paternità di Dio, negli autori cristiani*, tamże, s. 51-82; U. Casale, *Un approccio di teologia trinitaria: Dio Padre e Maria di Nazaret*, tamże, s. 51-82; A. Amato, *Maria e la Trinità*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2000; U. Occhialini, *Maria icona vivente del ruolo dello Spirito nel seno della Trinità*, [w:] Aa. Vv., *La donna: memoria e attualità*, LEV, Città del Vaticano 2000, s. 206-238; S. M. Perrella, *Santa Maria di Nazaret dono e segno della Trinità Santa*, „Ephemerides Mariologicae” 68 (2018), s. 37-75.

⁷⁶ Por. S. M. Perrella, *Maria persona in relazione nel magistero dei Vescovi di Roma: da Paolo VI a*

Tak więc *mariologia* naszych dni jest wezwana do kroczenia drogą biblijną i chrystologiczną, do kroczenia po drogach *kenozy*, a co za tym idzie po drogach *sub contraria specie*⁷⁷. Maryja, *cząstka* ludzkich losów w całości planu zbawienia jest prawdziwą Ikoną uzdrawiającej i zbawczej Tajemnicy, którą Ukrzyżowany i Wywyższony objawił z miłości do nas⁷⁸. Osoba, wydarzenie i przeznaczenie *kenotyczne* oraz chwała Najświętszej Maryi Panny z Nazaretu (będące odwzorowaniem tajemnicy Jezusa z Nazaretu, prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka), wskazują nam na fakt, iż jest Ona świadectwem miłości Boga trynitarnego; *osobą*, która w Duchu Świętym w pełni przeszła wyznaczoną przez Boga pielgrzymkę umysłu i serca. Dlatego też słusznie jest uważana przez Kościół za *Sedes Sapientiae*⁷⁹ i wierzącego *Świadka* Królestwa⁸⁰. Maryja, pokorna i uboga kobieta, ikona Trójcy Przenajświętszej, pomaga mężczyznom i kobietom uczestniczyć w panowaniu Chrystusa w dziejach świata i życiu człowieka wierzącego. Obecnie chodzi o lepsze wyjaśnienie owego odniesienia chrystologicznego-trynitarnego i antropologicznego w kulcie, w katechezie i teologii. Przy słusznym pragnieniu, aby nie wyłączać Maryi z ludzkiej kondycji, jest także słuszne, jak tradycyjnie naucza doktryna kościelna i sama teologia, rozpoznanie wyjątkowości łaski, która Ją umieściła „w samym sercu ludzkości. Osobliwość Maryi jest *osobowością pełną, a nie wyjątkiem*. Bóg udzielił Jej w pełni łaskę udzieloną całemu Kościołowi i całej ludzkości. Ona jest *ikoną zbawienia* dokonanego dla nas w Jezusie Chrystusie. W kontemplacji owej ikony chrześcijanin doświadcza radości w odkrywaniu łaski, jaką Bóg dla niego przeznaczył”⁸¹.

Pobożność liturgiczno-maryjna jest obecnie inspirowana Słowem wiary (por. Rz 10, 8)⁸², odnowiona przez magisterium Soboru Watykańskiego II, w szczególności przez maryjny rozdział konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*⁸³ oraz nauczanie papieży i episkopatów⁸⁴. Pobożność ta jest na nowo formułowana, pogłębiana i aktualizowana biorąc pod uwagę kontekst historyczny, motywacje,

Benedetto XVI, „Theotokos” 18 (2010), s. 167-255.

⁷⁷ Por. S. Pié-Ninot, *La teologia fondamentale*, Queriniana, Brescia 2004², s. 634-642; G. O’Collins, *Incarrazione*. Queriniana, Brescia 2004, s. 59-71; S. M. Perrella, *Maria Vergine e Madre. La verginità di Maria tra fede, storia e teologia*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2003, s. 25-30, 261-263.

⁷⁸ Por. B. Forte, *Maria, la donna icona del Mistero*, San Paolo, Cinisello Balsamo 1989, s. 13-18, 261-263.

⁷⁹ Por. E. M. Toniolo, *La Vergine Maria nella «Veritatis splendor»*, „Lateranum” 60 (1994), s. 151-169; L. Di Girolamo, *La Sedes Sapientiae in «Fides et ratio»*. *Risonanze mariane all’interno del rapporto tra Filosofia e Teologia*, „Marianum” 66 (2004), s. 559-622.

⁸⁰ Por. S. M. Perrella, *Maria di Nazaret, la Credente*, „Kairós” 3 (2013), s. 85-127.

⁸¹ F. X. Durrwell, *Maria: meditazione davanti all’Icona*, Cittadella, Assisi 1992, s. 8.

⁸² Por. L. Díez Merino, *El uso de la Escritura en las Misas especiales de la Virgen y el culto mariano*, [w:] Aa. Vv., *De cultu mariano saeculo XX. A Concilio Vaticano II usque ad nostros dies*, PAMI, Città del Vaticano 1998, vol. 3, s. 1-37.

⁸³ Por. S. Meo, *Concilio Vaticano II*, [w:] S. De Fiore-S. Meo (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, Paoline, Milano 1985, s. 379-394; E. M. Toniolo, *Il capitolo VIII della «Lumen gentium»*. *Cronistoria e sinossi*, „Marianum” 66 (2004) s. 9-425.

⁸⁴ Por. S. M. Perrella, *La Madre di Gesù nella coscienza ecclesiale. Saggi di teologia*, dz. cyt., s. 141-296.

cele teologii i teologii liturgii⁸⁵. Z wielowiekowej *praxis* czczenia, celebrowania, wychwalania, wzywania wstawiennictwa, naśladowania życia Najświętszej Maryi Panny i wyrażania tego w liturgii wyrosła potrzeba, aby celebracje maryjne i praktyki pobożności były analizowane i formułowane pod względem jakościowym⁸⁶. W ten sposób uniknie się nadużyć i wypaczeń. Odnowa ta kroczyć powinna zawsze po drogach prawdy (*via veritatis*) i piękna (*via pulchritudinis*)⁸⁷. Są to konkretne obszary umożliwiające pogłębienie więzi i spotkanie ze Stwórcą. Wskazują tym samym na wyjątkowe relacje zachodzące pomiędzy *Całą piękną* (*Tota pulchra*) a stworzeniami odkupionymi przez Miłość Boga Trójjedynego⁸⁸.

4. Matka Dziewica, „obecna” we wszystkich tajemnicach zbawczych

Dnia 10 listopada 1994 r. Ojciec święty Jan Paweł II opublikował list apostołski *Tertio millennio adveniente*, którego bezpośrednim celem było przygotowanie wiernych do Wielkiego Jubileuszu Roku 2000⁸⁹. Zaraz po wyborze papież zaskoczył opinię publiczną, gdy w swojej pierwszej encyklice *Redemptor hominis* odniósł się do Roku 2000, uważając go za bardzo bliski (brakowało wtedy 21 lat) i zachęcając Kościół „do przeżycia tego czasu przygotowania jako «nowego adwentu» (*Redemptor hominis* 1; por. *Tertio millennio adveniente* 23). Papież Wojtyła wrócił do wyrażenia „nowy adwent” kilka razy, a przygotowanie do *Roku 2000 staje się, jak gdyby kluczem hermeneutycznym* w odczytaniu jego pontyfikatu (por. *Tertio millennio adveniente* 23). Lata przygotowań były swego rodzaju medytacją nad tajemnicą czasu, nad jego przemianą ze zwykłej kategorii chronologicznej do kategorii czasu jako zbawczej obecności Pana Jezusa, czasu napełnionego łaską i wiarą. Czas przygotowania Kościoła do Roku 2000 był ponadto naznaczony refleksją nad tajemnicą Boga, celebracją i uwielbieniem Tego, który jest po trzykroć Święty (por. *Tertio millennio adveniente* 39). Celem było ożywienie wiary, nadziei i miłości (por. *Tertio millennio adveniente* 31). Obok wymiaru chrystologicznego i trynitarnego, którym

⁸⁵ Por. J. Martín López, *El culto mariano y la liturgia renovada después del Concilio Vaticano II: doctrina y vida*, [w:] Aa. Vv., *De cultu mariano saeculo XX. A Concilio Vaticano II usque ad nostros dies*, dz. cyt., vol. 3, s. 137-158.

⁸⁶ Por. C. Maggioni, *Benedetto il frutto del tuo grembo. Due millenni di pietà mariana*, Portalupi, Casale Monferrato 2000.

⁸⁷ Por. F. Manzi, *La bellezza di Dio percepita e rispecchiata dalla Beata Vergine Maria*, „La Scuola Cattolica” 131 (2003), s. 745-793; S. M. Perrella, «*Quella bellezza inconsueta che ha nome Maria*» [8 dicembre 1979]. *Il contributo del magistero di Giovanni Paolo II*, „Theotokos” 13 (2005), s. 275-401; C. Freni, *Homo aestheticus: la bellezza come cura per l'antropologia del nostro tempo*, „Studia Moralia” 54 (2016), s. 251-272.

⁸⁸ Por. S. M. Perrella, *La venerazione a Santa Maria. Storia, teologia, prassi*, „La Rivista del Clero Italiano” 86 (2005), s. 419-439.

⁸⁹ Por. AA.VV., *Il Giubileo. Storia e pratiche dell'anno santo*, Vallecchi, Firenze 1995; F. Gligora - B. Catanzaro, *Anni santi. I Giubilei dal 1300 al 2000*, LEV, Città del Vaticano 1996; A. Cuva, *I Giubilei centenari e secolari. Indizione, celebrazione, contesto*, „Salesianum” 60 (1998), s. 283-301.

charakteryzowało się owo przygotowanie, należy przywołać wymiar maryjny. Sam papież zapragnął wskazać na ten element, gdy w trzyletnim okresie przygotowania do Wielkiego Jubileuszu omawiał tematy koncentrujące się wokół Chrystusa (1997), Ducha Świętego (1998) i Boga Ojca (1999). Za każdym razem dodawał specjalną część poświęconą Maryi Pannie (por. *Tertio millennio adveniente* 43. 48. 54)⁹⁰.

W okresie intensywnego przygotowania Kościoła do Jubileuszu, papież pisał o Najświętszej Maryi Pannie *przecinającej/przenikającej* wszystkie zbawcze tajemnice [po włosku: „*La Vergine santa... sar  presente in modo per cos  dire trasversale*”; polskim t łmaczeniu *Tertio millennio adveniente* nie znajdujemy tego wyrażenia – przypis red.] (*Tertio millennio adveniente* 43). Jest to zwrot nietypowy. Wskazuje on – w kontekście Jubileuszu – osobiwi  i istotną relacj  Bożej Rodzicielki z uczestnikami zbawczego misterium Wcielenia⁹¹: Trójca Święta, cz łowiek odkupiony przez Jezusa, pielgrzymuj ca w czasie i ukierunkowana na wieczno  wspólnota wiary⁹². Jeśli chodzi o trwanie Dziewicy wobec Trójcy Świętej, trzeba zaznaczy , że w mówieniu o Niej trzeba określić charakter różniących się od siebie Jej relacji do poszczególnych osób boskich. Ale warto zaznaczy , że jest to również *obecno  jednocząca*, jako że jedna jest boska mi o  każdej osoby Trójcy Świętej, ktor  świat jest niejako okryty od samego początku (por. Mt 13, 35; Eb 4, 3). „Owa obecno  to relacja - jak słusznie zauwa y  liturgista i serwita Ignacio M. Calabuig (  2005) – czyli trwanie jednego naprzeciw drugiego. Nawet wtedy, gdy odleg o  jednego do drugiego jest nieskończona; nawet wtedy, gdy obecno  ta jest zupełnie innej natury. Maryja jest «obecnością», poniewa z nieustannie znajduje się wobec Boga Trójjedynego, przez ktor ego od wieków została wybrana i umiłowana, przez Niego całkowicie ukształtowana⁹³. Dzięki tej uprzywilejowanej i przodujucej obecności Maryi w łonie Trójcy, Ona sama jako uwielbiona w chwale jest zawsze obecna w życiu męczyzn i kobiet, jest obecna na drogach ich życia, a zarazem na drogach Kościoła tworzonego przez uczniów. Obecno  ta dotyczy także wydarzeń i momentów zamieszania. To w lno  wtedy przynosi Ona pocieszenie i nadziej , które konkretyzują się w Jej macierzyńskim pośrednictwie i wstawiennictwie⁹⁴.

Obecno  Dziewicy, ukazana w swojej osobiwej i wzorczej zdolności do relacji i służby, staje się dla Kościoła wezwaniem, aby:

⁹⁰ Por. S. M. Perrella, *La Vergine Maria in alcuni scritti teologici contemporanei*, „Marianum” 58 (1996), s. 67-72.

⁹¹ Por. S. De Fiores, *La presenza “trasversale” di Maria nella Chiesa proiettata verso il terzo millennio*, „Presenza Pastorale” 65 (1995), s. 127-138.

⁹² Por. E. M. Toniolo, *La Vergine Maria nella lettera apostolica «Tertio millennio adveniente»*, „Lateranum” 49 (1998), s. 169-198; U. Casale, *Maria nella lettera apostolica “Tertio millennio adveniente”*. *Riflessione teologica e spunti operativi*, „Theotokos” 4 (1996), s. 599-614.

⁹³ I. M. Calabuig, *Per una ripresa del discorso sulla presenza della Vergine*, „Marianum” 58 (1996), s. 9

⁹⁴ Por. A. Pizzarelli, *Presenza*, [w:] S. De Fiores-S. Meo (red.), *Nuovo Dizionario di Mariologia*, dz. cyt., s. 1161-1168; Tenze, *La presenza di Maria nella vita della Chiesa. Saggio d’interpretazione pneumatologica*, Paoline, Cinisello Balsamo 1990, s. 119-190.

- *kontemplować* Matkę i Służebnicę Pana w tajemnicy Jej bosko-mesjańskiego macierzyństwa; w rzeczywistości „potwierdzenie centralnej pozycji Chrystusa nie może być odłączone od uznania roli, jaką spełniła Jego Najświętsza Matka. Jej kult, jeśli jest właściwie rozumiany, nie może niczego ująć «godności i skuteczności działania Chrystusa, jedyne Pośrednika». Maryja bowiem zawsze wskazuje na swego Bożego Syna i staje się dla wszystkich wierzących *wzorem wiary* autentycznie przeżytej” (*Tertio millennio adveniente* 43);

- *naśladować* Maryję „jako niewiastę posłuszną głosowi Ducha Świętego, jako niewiastę, która milczy i słucha, niewiastę nadziei, która potrafiła, jak Abraham, przyjąć wolę Bożą, wierząc nadziei wbrew nadziei (por. Rz 4,18). Maryja dała pełny wyraz pragnieniu ubogich Jahwe, jaśniejac jako wzór dla tych wszystkich, którzy całym sercem powierzają się Bożym obietnicom” (*Tertio millennio adveniente* 48);

- *ukazać* Ubogą Jahwe, która „jawi się oczom wierzących jako doskonały przykład miłości Boga i bliźniego. Jak sama wyznaje w kantyku *Magnificat*, wielkie rzeczy uczynił dla Niej Wszechmocny, którego imię jest święte (por. Łk 1,49). Ojciec powierzył Maryi *jedyną w swoim rodzaju misję* w dziejach zbawienia: misję Matki oczekiwanego Zbawiciela. Dziewica odpowiedziała na Boże powołanie całkowitą uległością: «Oto ja służebnica Pańska» (Łk 1,38). Jej macierzyńska misja, podjęta w Nazarecie i przeżyta w pełni w Jerozolimie u stóp krzyża, staje się w tym roku serdecznym przynagleniem skierowanym do wszystkich dzieci Bożych, aby wróciły do domu Ojca, wsłuchane w Jej matczyzny głos: «Zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie» (J 2,5)” (*Tertio millennio adveniente* 54).

Kontemplacja Maryi, Ikony Tajemnicy posiada – według Jana Pawła II, który wskazywał na to w swoim nauczaniu⁹⁵ – znaczący wpływ na życie wiary członków Kościoła i rozwoju duchowości chrześcijańskiej. Swoją osobą wzywa uczniów Jezusa do upodobnienia się do Mistrza z Nazaretu, aby stać się, przez działanie i moc Ducha Świętego czcicielami Boga.

Nauczanie tego wielkiego papieża o Maryi jasno i zdecydowanie wyraża przekonanie, że w Matce Odkupiciela i w samej mariologii – jak zauważa kardynał Joseph Ratzinger, współpracownik i przyjaciel Jana Pawła II – „spotykają się wszystkie wielkie tematy wiary”⁹⁶. Często zmysł wiary inspirowany słowem Bożym, pragnie mówić o Maryi jako o *liście pisanym przez Ducha Boga żywego, nie na kamiennych tablicach, lecz na żywych tablicach serc* (por. 2 Kor 3, 2-3). Jest Ona *listem*, który wszyscy z łatwością mogą odczytywać i stawać się tak jak Ona umiłowanymi przez Boga. Jako chrześcijanie potrzebujemy Ducha Świętego, który „spisał” i urzeczywistnił w Niej Słowo, będące duchem i życiem (por. J 6, 63), aby jak najlepiej odczy-

⁹⁵ Por. V. Battaglia, *Cristologia e contemplazione*, EDB, Bologna 1998; Aa. Vv., *Maria modello di contemplazione nel mistero di Cristo*, Monfortane, Roma 2000.

⁹⁶ J. Ratzinger, *Le 14 encicliche di Giovanni Paolo II*, „Communio” 32 (2003) nr 190-191, s. 9.

tać misterium Maryi, *Virgo liber Verbi*⁹⁷. To Duch Święty uczynił z Niej samej słowo Boga dla Kościoła, a właściwie dla wszystkich kościołów i wspólnot. Istotnie „także Maryja jako część słowa Bożego jest symbolizowana przez ów zwój «zapisany wewnątrz i na odwrocie, zapieczętowany na siedem pieczęci» (Ap 5, 1). Tylko Baranek łamie jego pieczęcie i objawia jego sens temu, kto go szuka. Zaczynamy lekturę Słowa Bożego, którym jest Maryja, z tą nadzieją i z tą modlitwą, by Bóg zechciał odsłonić nam «to co, Duch mówi dzisiaj Kościołowi» za pośrednictwem Dziewicy Maryi, Matki Bożej»⁹⁸.

Wszystkim Kościołom i wspólnotom chrześcijańskim, katolickim i protestanckim, tradycji zachodniej, jak i wschodniej, Jan Paweł II przypominał o wezwaniu, by nie bać się wziąć do siebie Maryi, Matki naszego Pana (por. Mt 1, 20)⁹⁹.

5. Wnioski

Wskazując na niektóre tylko elementy nauczania św. Jana Pawła II trzeba podkreślić, iż Jego posługa była dla Kościoła opatrnościowa. Kościół bowiem w latach trwania pontyfikatu Jana Pawła II zaproszony został do wcielenia w życie i aktualizacji postanowień Soboru Watykańskiego II oraz do podążania drogami otwartymi i realizowanymi przez św. Pawła VI¹⁰⁰. Pontyfikat papieża Polaka był czasem w którym udało się ukazać światu z jednej strony wielkość człowieka, z drugiej zaś jego kruchość. Chodziło także o ukazanie człowieka wierzącego, który po synowsku zawiera się Matce Odkupiciela, po to, by móc budować na skale, którą jest Chrystus.

Matka Odkupiciela, czczona i ukazana przez św. Jana Pawła II¹⁰¹, przez Jego następcę Benedykta XVI w jego pierwszej encyklice *Deus caritas est* została ukazana jako „matka pięknej miłości”¹⁰². W czasie, gdy miłość staje się *użyciem* i zbyt często jest *nadużywana* (por. *Deus caritas est* 2) jako Dziewica i Matka, jawi się nam jako ekspertka tego „czym jest miłość i skąd pochodzi, skąd czerpie swoją odnawianą wciąż na nowo siłę” (*Deus caritas est* 42). Przez papieża Franciszka jest Ona czczona

⁹⁷ Por. G. Gharib, «Virgo liber Verbi» nella patristica e nell'iconografia, „Riparazione Mariana” 81 (1996) nr 4, s. 13-17; G. Bortone, *Maria liber Verbi et dignitas terrae: excursus litterarius*, [w:] Aa. Vv., *Maria nella Bibbia dalle prefigurazioni alla realtà*, ISSRA, L'Aquila 2004, s. 75-166.

⁹⁸ R. Cantalamessa, *Maryja zwierciadłem dla Kościoła*, przekł. J. Królikowski, Warszawa 1994, s. 21.

⁹⁹ G. Bruni, *Servizio di comunione. L'ecumenismo nel magistero di Giovanni Paolo II*, Qiqajon, Magnano 1997.

¹⁰⁰ Por. G. Brunelli, „1978-2005”. *Un pontificato carismatico*, „Il Regno Documenti” 50 (2005) nr 7, s. 1-10.

¹⁰¹ Por. S. M. Perrella, «Tota Pulchra es Maria». L'Immacolata: frutto segno e riverbero della bellezza e dello splendore di Cristo Redentore dell'uomo. Dogma ed estetica nel magistero di Giovanni Paolo II, [w:] E. M. Toniolo (red.), *Il dogma dell'Immacolata Concezione di Maria. Problemi attuali e tentativi di ricomprensione*, Marianum, Roma 2004, s. 463-623

¹⁰² Por. G. Colzani, *Lettura di un'epoca e programma di un pontificato. L'enciclica Deus caritas est*, „La Rivista del Clero Italiano” 87 (2006), s. 327-340.

i ukazywana jako „Kobieta Świętego Spotkania”, która po macierzyńsku wszystkich przyjmuje w swoim miłosiernym łonie. Jest Ona jest dziedzictwem i bogactwem, na którym może opierać się również nowa ewangelizacja Kościoła „który wychodzi”, jak naucza papież w *Evangelii gaudium*¹⁰³. Matka Jezusa - uczył Jan Paweł II - jest Tą, która nieustannie wskazuje na *Oriente lumen*, wschodzące światło, czyli na Jezusa, który zawsze jest obecny historii, po to, aby przywrócić nadzieję i życie, które nie znają zachodu, aż po przyjście Pana w chwale. Zresztą sam Jezus na Krzyżu wskazał na matkę jako *Mater Ecclesiae*, która ma być przyjęta w doświadczeniu wiary jako jego największy dar miłości. W tym sensie Jan Paweł II zachęcał Kościół do prawdziwej i głębokiej duchowości maryjnej potrzebującej odnowy i powrotu do źródeł, którym jest słowo Boże, pozwalając przeniknąć do niej także Duchowi Świętemu¹⁰⁴. Różaniec, tak bardzo ukochany przez ludzi prostych i świętych, był jednym z powtarzających się tematów w nauczaniu papieża Polaka, który zapragnął ożywić tę starożytną praktykę w świetle Ewangelii¹⁰⁵.

W nauczaniu św. Jana Pawła II¹⁰⁶ i Jego następców potwierdzony zostaje fakt eklezjalny: duchowe macierzyństwo Maryi nie jest macierzyństwem *wymyślonym*; jest nieustanną służbą, którą spełnia Ona względem uczniów Jezusa, ponieważ zostało ono *ustanowione* przez Jezusa jako Jego paschalny *testament*. Tak więc, wierzący w Jezusa Chrystusa są zaproszeni do wypełniania tego testamentu, aż przyjdzie po wtórnie (por. J 21, 22-23). *Muszą* także (ponieważ jest to wolą Pana) po synowsku, z otwartością i życiowo przyjąć Dziewicę Maryję pomiędzy własne doświadczenie wiary, jako Matkę w porządku łaski (por. *Lumen gentium* 61)¹⁰⁷.

Z języka włoskiego tłumaczył ks. K. Zadrozny

¹⁰³ Por. S. M. Perrella, *La Madre di Gesù nella teologia. Percorsi mariologici dal Vaticano II a oggi*, Aracne, Roma 2015, s. 213-229; C. M. Galli, *Cristo, Maria, La Chiesa e i popoli. La mariologia di papa Francesco*, LEV, Città del Vaticano 2017.

¹⁰⁴ Por. M. Chmielewski, *Giovanni Paolo II sulla spiritualità mariana*, [w:] Aa. Vv., Associazione Mariologica Polacca, *La Vergine Maria nel magistero di Giovanni Paolo II*, PAMI, Città del Vaticano 2007, s. 217-237.

¹⁰⁵ Por. R. Barile, *Rosario*, [w:] S. De Fiores-V. Ferrari Schiefer-S. M. Perrella (red.), *Mariologia. I Dizionari*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2019, s. 1034-1041; S. M. Perrella, *La mariologia dei Papi e il Rosario. Da Papa Sisto IV a Papa Francesco (1478-2017). Tra storia e teologia*, Aracne, Roma 2017.

¹⁰⁶ Por. E. M. Toniolo (red.), *Il magistero mariano di Giovanni Paolo II. Percorsi e punti salienti*, Centro di Cultura Mariana «Madre della Chiesa», Roma 2006; S. M. Perrella, *Ecco tua Madre (Gv 19,27). La Madre di Gesù nel magistero di Giovanni Paolo II e nell'oggi della Chiesa e del mondo*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2007.

¹⁰⁷ Por. S. M. Perrella, *Maria nel magistero ecclesiale contemporaneo dei Vescovi di Roma. Sintesi teologica*, „Marianum” 80 (2018), s. 161-198.